

Смолянюк В.Ф.,

*доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології і соціології
ДВНЗ “Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана”*

МІЛІТАРНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСТВА: ВІД ІСТОРИЧНОГО СИМВОЛІЗМУ ДО ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ ПРАКТИКИ

У найбільш загальному вигляді мілітарна (воєнна) культура, будучи елементом загальносуспільної культури (її субкультурою), являє собою сукупність елементів суспільної свідомості та духовного життя, які пов'язані з воєнно-політичними, воєнно-економічними, воєнно-соціальними та ін. процесами, що є визначальними для успішного функціонування та розвитку воєнної (оборонної) сфери. В основі цього різновиду культури лежать керівні принципи поведінки особистості та соціальної групи в процесі воєнної життєдіяльності, а також концептуальні визначення, норми, стандарти, що забезпечують єдність і взаємодію суспільних та державних інститутів з оборонних питань, надаючи їм цільності й інтегрованості. Іншими важливими елементами мілітарної культури є сформовані впродовж поколінь традиції збройного захисту суспільства, цінності, переконання, ідеали, що стосуються силового убезпечення суспільного розвитку в умовах збройної взаємодії соціальних суб'єктів всередині країни та за її межами.

Мілітарна культура суспільства була й залишається необхідною умовою повноцінного державотворення, особливо в складних політичних реаліях ХХІ ст. З огляду на поширення фактору військової сили в сучасному світі значення даного різновиду культури невпинно посилюється. Свідченням цього є невпинне збільшення кількості війн і воєнних конфліктів, їх поширення на нові геополітичні регіони, ускладнення структурних, цільових, логістичних та ін. параметрів практичних воєнних акцій, що розгортаються на очах сучасників.

Об'єктивно слід визнати: процеси формування, професійної підготовки та державно-патріотичного виховання кількісно значної групи військовослужбовців, здатних забезпечити розвиток країни за допомогою силових засобів, в Україні 1991-2014 рр. були непослідовними та відірваними від життя. Теоретична ймовірність агресивних дій проти України можливої держави-ворога враховувалась державними управлінськими структурами в "анонімному режимі", без конкретизації. Як наслідок, продуманого, цілеспрямованого, державно забезпеченого процесу формування мілітарної культури серед різних верств населення України практично не відбувалось.

Роль Збройних Сил України, які неможливо не розглядати як середовище безпосередньої селекції та реалізації мілітарних цінностей, поширювалась на доволі обмежену кількість військовиків строкової служби та кількісно незначного інституту контрактників. Це зводило до мінімуму професійно-культурний аспект військової служби в Україні, не надавало діяльності людини в погонах суспільно-ціннісного забарвлення на кшталт строкової, а тим більше професійної служби у Червоній Армії 1920-40 або у Радянській Армії 1940-80-х рр.

Доводиться констатувати, що морально-етичні механізми усвідомлення військово-силової проблематики в незалежній Україні понад два десятиріччя були розрізненими, фрагментарними, різноспрямованими факторами соціальної взаємодії, які не поляризувались загальносуспільною позицією стосовно необхідності якісного й системного вирішення оборонних проблем, не формували належної військово-професійної культури осіб, залучених до їх вирішення.

Останню думку навіть доцільно посилити до наступного малоприємного вигляду: неприйняття армії політикумом поступово прогресувало. Наприкінці 90-х років еволюція національних владних центрів набула несподіваного, практично антидержавного виміру – історично обумовлене дистанціювання громадянина від носіїв влади доповнилось дистанціюванням, відчуженням влади від армії, від вирішення

воєнно-політичних (оборонних проблем), кількість яких невпинно зростала.

У суспільній свідомості, особливо в середовищі державних службовців, на зламі ХХ та ХХІ ст. склалося світоглядне упередження щодо другорядності, непотрібності такої державної інституції, як військо. Чиновницько-бюрократичні кола намагалися створити світоглядний імідж армії як “провідної утриманки в Українській державі, найголовнішої пожирательки, марнотратниці державних коштів, центральної ланки бюджетних витрат” [1, С. 34]. Негативні наслідки “втечі” державних органів влади від нагальних проблем становлення Збройних Сил України були очевидними. До них, зокрема, відносились:

- моральна дискредитація військової служби, особливо на офіцерських і навіть генеральських посадах, що пояснювалось руйнацією суспільного престижу збройного охоронця Батьківщини, позбавленого необхідних духовних, соціальних, матеріально-побутових гарантій його життєдіяльності в тогочасних соціально-політичних умовах;

- ускладнення кадрової ситуації у Збройних Силах, особливо на рівні первинних офіцерських посад, основу чого створювало намагання молодшого офіцерського складу після закінчення військового навчального закладу самореалізуватись за межами військової сфери, наслідком чого став відтік з армії найбільш освіченої та активної молоді;

- помітне спрощення, збіднення системи бойової підготовки об'єднань, з'єднань, частин і підрозділів Української Армії, намагання військового керівництва компенсувати нестачу вогневого, польового, повітряного, морського вишколу особового складу низкою командно-штабних заходів, картографічним теоретизуванням на тему вірогідних війн за участю України, що, природно, не могло в повному обсязі сформувати морально-психологічну готовність військовиків до бойових дій у сучасній високотехнологічній війні.

На противагу цьому, більшістю населення небезпідставно вважалося, що Збройні Сили України з моменту їх становлення у 1991 р. перебували у якості чи не

єдиного ефективно діючого суб'єкта формування військової культури, виховання патріотизму й національної свідомості, ідеологічного забезпечення як повсякденної діяльності армійських колективів, так і військово-силових акцій за участю українських підрозділів за кордоном. Проте відсутність протягом тривалого часу чітко сформульованих національних інтересів, ностальгія частини суспільства за радянськими часами своїм наслідком мали стримане сприймання громадянами України національно-державницьких ідей, в тому числі призовниками. Відтак, перед керівниками військових колективів роками поспіль поставала проблема подолання такого становища та вироблення засад мінімального культурно-ціннісного впливу на свідомість військовослужбовців строкової служби.

Цьому перешкождала загальносуспільна соціально-політична та духовно-культурна ситуація. Тогочасне українське суспільство було слабко-структурованим, що отримало свій прояв в аморфності складу соціальних груп та невисокій якості репрезентованих ними інститутів, різноспрямованості економічного, політичного та культурного життя країни, невисокій передбачуваності практичних дій державотворчої еліти, все більш зростаючій соціальній нерівності різних категорій населення тощо.

Якщо порівняти співвідношення конструктивної та деструктивної складових у діяльності як елітних команд, так і широких верств населення впродовж двох десятиріч “державотворчих імпровізацій”, то деструктивна складова переважала: “Якість людського матеріалу, з яким зараз в Україні має справу історія, сформована століттями залежності. Характерними її рисами є відчуття такої собі молодості і меншовартості українства, денаціоналізованість, угодовство, загальмованість, ослабленість волі, ницість і зневіра. Важливою рисою української ментальності є прагнення особистої свободи без належного прагнення до державності” [2, С. 84].

До цього слід додати бездіяльність, халатність (починаючи з 2010 р. – цілеспрямовані зусилля офіційних державних керівників), спрямовані на послаблення, а то й

прямий демонтаж елементів Воєнної організації держави (сектору безпеки і оборони). Міністри оборони України 2012-2014 рр. – Дмитро Саламатін та Павло Лебедев – не просто зберігали російське громадянство. Їх небезпідставно вважають прямими “агентами впливу” Кремля на українське військо, що цілеспрямовано виконували кремлівське замовлення щодо мінімізації (в ідеалі – повної ліквідації) функціональних характеристик військових частин і з’єднань. Як наслідок, в Україні станом на 2014 р. були практично знищені основні якісні характеристики воєнної сфери сучасної держави – її військова могутність та обороноздатність.

Ст. 2 Закону України від 06.12.1991 р. “Про оборону України” (з наступними змінами) передбачає фінансування потреб національної оборони держави у розмірі 3% від запланованого обсягу ВВП України. Реально виділялося набагато менше: 1993 р. – 1,87 %, 1994 – 1,94%, 1995 – 1,66%, 1996 – 1,55%, 1997 – 1,54%, 1998 – 1,33%, 1999 – 1,29%, 2000 – 1,34%, 2001 – 1,48%, 2002 – 1,46%, 2003 – 1,60%, 2004 – 1,54%, 2005 – 1,34% [3, С. 31]. Державна позиція, спрямована на недофінансування потреб оборони, зберігалася до 2014 р., коли відбулась силова анексія частини української території сусідньою державою.

Половинне й навіть менше від половини фінансування оборонних потреб впродовж усього періоду державної незалежності України означало одне: поступове перетворення держави на країну оборонних декларацій, акцій окозамилування (паради, фестивалі військових оркестрів, ритуальні заходи), корупційних зловживань. І в жодному разі – на країну, здатну створити надійну систему силового гарантування державотворчого поступу.

Показовими в цьому плані стали матеріали парламентських слухань від 23.05.2012 р. – “Про стан та перспективи розвитку Воєнної організації та сектору безпеки України”. Голова Комітету з питань національної безпеки і оборони Верховної Ради України VI скликання Анатолій Гриценко відзначив наступні недоліки національної оборонної сфери: стан Збройних Сил України, як і оборонно-промислового комплексу, характеризується глибокою

депресією; небезпечних масштабів набуває деградація військово-технічного потенціалу Збройних Сил; повільно здійснюється реформування діяльності правоохоронних органів у відповідності з європейськими стандартами, призначених забезпечувати національну безпеку; недостатньо враховується та обставина, що в українському суспільстві відбувається політична радикалізація, зростають екстремістські настрої, що може створювати реальну загрозу громадському спокою, державному суверенітету і територіальній цілісності України [4]. Одне з показових висловлювань А.Гриценка: "...якщо говорити про армію ..., то у Сухопутних військах немає жодного боєздатного батальйону. У Повітряних силах немає жодної повністю боєздатної ескадрильї. У Військово-Морських Силах немає жодного підрозділу кораблів, який міг би виконувати всі завдання за призначенням" [4].

Стає зрозумілим, чому з подачі деяких "аналітиків" та ідеологічних провокаторів Україну зразка 2012-2013 рр. стали називати "державою, що не відбулася" – Failed Stat. Задля формулювання подібного висновку існували не лише економічні, фінансові, технологічні, інформаційні, а й воєнно-політичні підстави.

Незадовільність процесу формуванням у незалежній Україні сучасного сектору безпеки і оборони (та нової мілітарної культури як його складника) дивно контрастує з могутніми мілітарними традиціями, накопиченими попередніми поколіннями збройних захисників рідної землі. З цього приводу можна оперувати цілими історичними пластами, починаючи з княжих та козацьких часів. Проте більш логічно послатися на події Великої Вітчизняної війни. По-перше, серед нас ще залишаються ветерани тієї війни. По-друге, маємо достатній масив документів та інших історичних джерел. По-третє, події Другої світової війни останнім часом стають предметом гострих історичних спекуляцій з боку російських політиків та інших публічних персоналій сусідньої країни (досить згадати відомий провокативний вислів В.Путіна, що Росія виграла б Велику Вітчизняну війну без України). Отже, кілька іменних ілюстрацій Великої

Вітчизняної, кожна з яких переконливо демонструє як воювали наші предки.

Війна розпочалась, коли на посаді Народного комісара оборони перебував Маршал Радянського Союзу Семен Тимошенко, що народився на Одещині.

Кращим радянським асом, збивши 64 літаки ворога (з них 2 реактивних), став уродженець Сумщини Іван Кожедуб.

Кращим радянським снайпером (і кращим снайпером-жінкою світу) визнана Людмила Павлюченко, яка народилась на Київщині.

Єдиним партизанським командиром, чиє з'єднання пройшло більше 10 тис. кілометрів територією чотирьох країн (України, Росії, Білорусі, Польщі) був Сидір Ковпак, який народився на Полтавщині.

Єдиним радянським орденом Великої Вітчизняної війни, що був підписаний українською мовою (Хмельницького), став запроваджений у 1943 р. орден Богдана Хмельницького.

Половину радянських танкових армій очолювали генерали-українці: третю – Павло Рибалко (народився на Сумщині), четверту – Дмитро Лелюшенко, шосту – Андрій Кравченко (народився на Харківщині).

Першими на куполі рейхстагу були не лише канонізовані радянською історіографією Михайло Єгоров і Мелітон Кантарія, а й Олексій Берест, родом з Сумщини.

Під актом капітуляції Японії, який закінчив Другу світову війну, стояв підпис генерал-лейтенанта Кузьми Дерев'янка родом з Черкащини.

За всю Велику Вітчизняну війну в лавах Червоної Армії воювало 34,5 млн. осіб, з яких від 6 до 7 млн. були українцями. З них 3,5 млн. полягли в боях, померли від ран або пропали безвісти.

17,4% Героїв Радянського Союзу (2021 із 11063) були українцями, а якщо врахувати тих, хто народився в Україні – то 25%.

24% Маршалів Радянського Союзу (10 із 41) народилися в Україні.

Неможливо не додати, що в канадській армії воювало 35-50 тис. українців, американській – 40 тис., “Воюючий

Франції” – близько 7 тис. Перша окрема бригада генерала Людвіга Свободи на момент вступу на територію Чехословаччини мала 15 тис. воїнів, з яких 11 тис. були українцями Закарпаття.

На боці ОУН та УПА в різні роки війни воювало від 30 до 100 тис. осіб, з яких понад 100 тис. загинули.

Додамо й іншу статистику, яку замовчують в сучасній Росії: на боці Вермахту з 1941 по 1945 рр. воювало близько мільйона колишніх радянських громадян, чверть з яких були українцями. Зокрема, близько майже 80 тис. мешканців Галичини пов'язали свою долю з однойменною дивізією під егідою СС [5].

Маємо історичний парадокс: високу героїку українства або у складі іноземних армій, або на рідній землі, але за умов відсутності власної держави (як це відбулося у випадку з УПА). Третій (найбільш оптимальний) прояв мілітарної культури – у складі власних Збройних Сил власної держави – поки що перебуває на етапі становлення.

У цьому контексті слід наголосити на виключній соціально-політичній ролі Революції гідності 2013-2014 рр., спрямованої проти спровокованої ззовні спроби ревізії європейського цивілізаційного вибору України. Відома теза “Україна – не Росія” набула нового дихання, оскільки до порядку денного української політики були вписані питання, реалізація яких повністю нівелює фактор домінування РФ над Україною, ставить під загрозу саме існування кремлівської моделі впливу на зовнішнє (значною мірою і внутрішнє) політичне середовище. Цими питаннями, зокрема, є: оновлення політичної системи відповідно до західних демократичних стандартів, докорінне реформування публічних інститутів, радикальний перегляд відносин між громадянином, суспільством і державою. Разом з тим, ця Революція мала й надзвичайні воєнно-соціальні наслідки.

З одного боку, Росія в порушення фундаментальних принципів міжнародного права, двосторонніх угод, засад добросусідства і партнерства окупувала частину української території – Автономну Республіку Крим і місто Севастополь, розпочала агресію з метою подальшого утримання нашої

країни в стані політичної та економічної залежності. Навздогін подіям, що сталися, Генеральний штаб Збройних Сил України змушений був констатувати: “Конфлікти типу “м’яких” силових акцій (дій) з одночасним потужним інформаційно-психологічним тиском із залученням так званої “самооборони” та частини населення, яка співчуває противнику, у Воєнній доктрині України не розглядалися”.

З іншого боку, в умовах неспроможності офіційних силових структур на рівних протидіяти російському вторгненню значне (дехто вважає, що основне) мілітарне навантаження у 2014 р. взяло на себе громадянське суспільство. Маємо ще один феномен – блискавичне утворення практично по всій території України тактичних бойових одиниць (батальйонів, рот, бригад), самооборонних підрозділів, волонтерських мереж, інформаційних органів, структур обміну полоненими та ін. Спостерігаємо “народну дипломатію” за участю української діаспори на вулицях європейських, азійських, американських, австралійських міст, націлену на моральну підтримку збройної боротьби українців.

Це – реалії, за якими неможливо не помічати глибинного явища всеукраїнського значення: силову реакцію громадянського суспільства на загрози й небезпеки, що загрожують самому існуванню суверенної України. “Моментом істини” стала згадана вище анексія Криму силовиками РФ, яка не отримала гідної відповіді з боку офіційних силових структур держави. Громадянське суспільство, яке у загрозливих ситуаціях соціально-політичної еволюції відрізняється підвищеною чутливістю порівняно з державними органами, миттєво відреагувало на високу ймовірність перенесення кримського сценарію на інші регіони України. Реакція могла бути тільки така – силовий захист базових цінностей Українського народу, навіть в умовах недостатньої діяльності (а то й прямої бездіяльності) уповноважених державних структур.

Причини стрімкої реставрації мілітарної культури українського громадянського суспільства, починаючи з 2014 р., можуть бути пояснені наступним чином. Громадянське суспільство володіє достатніми можливостями

для моніторингу та аналізу воєнно-політичних процесів, їх суб'єкт-об'єктної ідентифікації, інтенсивності, спрямованості, а також визначення реальних та потенційних можливостей силового забезпечення соціальної еволюції. Таке суспільство цілеспрямовано імплементує в тканину соціальних відносин ціннісні засади людської життєдіяльності, виокремлюючи з них цінності вищого ґатунку – національні.

Логічним етапом процесу усвідомлення національних цінностей було й залишається намагання громадянського суспільства створити надійну систему національної безпеки. Повноваження щодо формування останньої широкій загал як правило делегує державі. При цьому він зберігає за собою право впливати на діяльність офіційних державних органів (включно з силовими), вимагаючи від них досягнення ефективних результатів діяльності з цих питань.

Якщо “держава неспроможна”, то спрацьовує інстинкт групового (національного) самозбереження, на основі якого відбувається швидке заміщення неефективних (відсутніх) державних органів відповідними аналогами, запропонованими громадянським суспільством. Це сталося в Україні, яка після втечі четвертого президента постала перед доленосним вибором “бути чи не бути”.

Іншими словами, Українська держава отримала шанс не лише на виживання, а й на осучаснення. Продуцентом (а також контролером) інноваційних змін досить часто виступає громадянське суспільство. Вважати його панацеєю від усіх негараздів не варто. Але й замовчувати його могутній вплив на динаміку суспільних процесів також не слід. Врешті-решт, в умовах періодичної окупації України зовнішньою військовою потугою саме громадянське суспільство виживало та з усією рішучістю ставило питання про відродження держави. Це було у 1918 р. (польське, німецьке, російське вторгнення), 1941 році (німецька окупація). Це сталося у 2014 році (російська анексія Криму, агресія проти України).

Необхідно вказати й на те, що під тиском останніх випробувань “нове дихання” відкрилось у державно-патріотичної ідеології, яку ще кілька років тому вважали згаслою. Ця ідеологія являє собою систему “розгорнутих

поглядів, ідей, концепцій, традицій, виникає і формується у відповідності до корінних інтересів більшості населення на духовній платформі української державності” [6, С.83]. На цьому варт особливо наголосити: відбувся духовний збіг ідей української державності та державно-патріотичної ідеології. Як “ідея”, так й “ідеологія” несуперечливо інтегрувались в нове розуміння мілітарної культури українства, у якій події Другої світової війни через пізньо-радянський (“афганський”) та ранньо-незалежний (“миротворчий”) містки виявились органічно поєднаними з сучасними патріотичними проявами, системне осмислення яких ще попереду.

Попередні підсумки реставрації мілітарної культури України за активної участі громадянського суспільства є вражаючими. Плани РФ щодо створення так званої “Новоросії” на українських землях завдяки активній протидії військовослужбовців та цивільних співгромадян виявились зірваними. Воєнна (оборонна) проблематика за активного тиску громадянського суспільства перемістилась у центр загальнодержавної уваги. Як наслідок, готується нова законодавча база з питань безпеки і оборони. Радикально підвищено державні воєнні витрати. Активізовано пошуки воєнно-політичних союзників. Нового імпульсу отримала тема євроатлантичної інтеграції України. Розпочато процеси оновлення національного ОПК. Ініційовано процеси кадрового очищення та структурно-функціональної оптимізації сектору безпеки і оборони, в тому числі Збройних Сил України. Патріотизм став реальною духовною силою та основою не лише нової мілітарної культури, а й процесу виховання української молоді в цілому [7].

Якщо мати на увазі власне духовні процеси, то створилися передумови синтезу в єдине ціле двох різних мілітарних традицій, які донедавна роз’єднували українство – так званих “східнослов’янської” (імператорської, радянської, російської) та “західноукраїнської” (галицької, проєвропейської, ліберально-демократичної), кожна з яких має численних симпатиків у різних регіонах країни. Нові прояви героїзму, відваги, стійкості, вірності Україні, продемонстровані українськими військовиками і

добровольцями у протистоянні з російськими та сепаратистськими силами на Сході України у 2014-2015 роках, дозволяють стверджувати про вихід національного варіанту мілітарної культури на новий рівень розвитку. Йдеться про те, що воєнні події ХХ ст. (насамперед Друга світова війна), попри їх масштабність та глобальні наслідки, поступово витісняються останніми воєнними випробуваннями, які об'єктивно сприймаються їх учасниками як домінуючі у загальному балансі воєнно-історичних констатацій. Тим більше, що зловживання у цій царині (перекручування, замовчування, шельмування тощо) стали базисом воєнно-політичної пропаганди сучасної Росії в її інформаційній війні проти України.

Водночас, слід мати на увазі й таке: оновлення мілітарної культури незалежної України потребує часу. Воно не може відбутись "автоматично", тим більше "блискавично". Потрібні синхронні зусилля науковців, політиків, митців, мас-медійників, широкої зацікавленої громади задля успішної селекції національної героїки на новій аргументній, ціннісній, особистісно-жертвній основі, де на рівних мають сприйматися представники різних мілітарних структур (навіть спрямованих одна проти одної), що боролись за Україну.

Сукупність наведених вище аргументів не лише створює додаткові можливості духовного очищення нації, але й дозволяє з оптимізмом споглядати історичну перспективу, розуміючи наявний "ренесанс волі й гідності" не як метафору, а реальне джерело змістовного оновлення мілітарної культури України.

Список використаної літератури

1. Кротиков В. Військо: стан морального заціпеніння // Розбудова держави. – 1996. – № 7. – С. 32-36.
2. Ткаченко В. Конверсія національної свідомості // Розбудова держави. – 1996. – № 7. – С. 83-86.
3. Крючков Г.К. Демократический гражданский контроль над силовой сферой Украины: опыт, проблемы / Г.К. Крючков // Альманах по вопросам государственного управления в секторе безопасности Украины 2010. – Женева–

Київ : Женеvський центр демократического контролю над вооруженными силами, 2010. – С. 24-33.

4. Про парламентські слухання 23 травня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id.

5. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”. – К., 1997. – 568 с.

6. Абрамов В.І. Духовність суспільства: методологія системного вивчення: монографія. – К.: КНЕУ, 2004. – 236 с.

7. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/

